

ROLA BAJKI XXI WIEKU W STYMULOWANIU ROZWOJU DZIECKA W WIEKU WCZESNOSZKOLNYM 7 – 10 LAT

Magdalena Rybczyńska magister

Dolnośląska Szkoła Wyższa,

Wydział Nauk Pedagogicznych

ul. Strzegomska 55

53-609 Wrocław,

rybczynska78@wp.pl

Abstrakt:

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie, w jaki sposób bajka w XXI wieku stymuluje rozwój dziecka w wieku wczesnoszkolnym, między siódmym i dziesiątym rokiem życia. Baśnie i bajki wspomagają jego rozwój, socjalizację i determinują wiele przydatnych dla niego odkryć oraz umiejętności. Zawierają symbole, które w psychice dziecka odgrywają rolę terapeutyczną. Pozwalają na identyfikowanie się z bohaterem i przeżywanie wraz z nim przygód.

Słowa kluczowe: rozwój, socjalizacja, rodzina, emocje

Abstract: The role of the 21st century fairy tale in stimulating the development of a child in early school age 7 - 10 years

The purpose of this article is to show how the 21st century fairy tale stimulates the development of a child in early school age, between the seventh and tenth years of life. Fairy tales and fables support his development, socialization and determines many useful discoveries and skills for him. They contain symbols that play a therapeutic role in the child's psyche. They allow you to identify yourself with the hero and experience adventurous adventures with him.

Keywords: Development, socialization, family, emotions

Hans Christian Andersen pisał: „Mędrzy starożytni chytrze obmyślili, w jaki sposób można by ludziom mówić prawdę prosto w oczy, nie robiąc tego w sposób grubiański. Pokazywali im dziwne lustro, w którym ukazywały się różnego rodzaju zwierzęta i dziwaczne przedmioty. Był to widok zarówno ciekawy, jak i budujący. Nazwali to bajką. I niezależnie

od tego, czy zwierzęta zachowywały się głupio czy też mądrze, ludzie musieli przenosić ich zachowanie na siebie i myśleć przy tym: „To o tobie mówi bajka”¹.

Rozwój dzieci w wieku wczesnoszkolnym

Okres między siódmym a dziesiątym rokiem życia jest niezwykle istotny w rozwoju dziecka. Wymaga mądrej i przemyślanej stymulacji, polegającej na dostarczaniu bodźców wzmacniających dojrzewanie w sferze psychicznej, emocjonalnej, intelektualnej, społecznej i moralnej. Jednym z czynników służących rozwojowi dziecka są bajki, rozumiane jako teksty kultury przeznaczone dla dzieci.

Podlegająca dynamicznym przemianom i nieustannej ewolucji kultura determinuje zmiany roli, jaką odgrywają utwory przeznaczone dla młodych odbiorców. Stąd też badania prowadzone na temat wpływu bajki na aktywizowanie procesów rozwojowych dziecka muszą być poddawane nieustannej aktualizacji.

Okres między szóstym a jedenastym rokiem życia stanowi stabilną fazę fizycznego rozwoju dziecka. Jest to etap systematycznego zbliżania się do pełni harmonii rozwojowej².

W tym wieku dochodzi do pogłębiania się różnic w rozwoju motorycznym dziewcząt i chłopców w zakresie zainteresowań rodzajem zajęć ruchowych, sposobu wykonywania ruchów - u dziewcząt zaobserwować można większą płynność i rytmizację ruchów - oraz sprawności i wydolności fizycznej - wyraźnie większej w przypadku chłopców³.

W wieku sześciu lat dziecko dysponuje takim zasobem słownictwa oraz znajomością reguł gramatycznych, że potrafią sprawnie komunikować się w sprawach codziennych⁴.

Od tego momentu dzieci bardzo szybko rozszerzają swój zasób słów, od pięciu do dziesięciu tysięcy rocznie. Dowiodły tego kilka badania przeprowadzone przez Jeremy'ego Anglina. Określił on zasób słownictwa, dzięki słowom losowo wybranym ze słownika. Pomiędzy trzecią i czwartą klasą Anglin odkrył wielki przyrost znajomości słów, nazwanych przez niego słowami pochodnymi. Między innymi są to słowa, które posiadają podstawę słowotwórczą i dodany do niej przyrostek lub przedrostek. Anglin dowiódł, że około ósmego i dziewiątego roku życia dzieci przechodzą na wyższy poziom rozumienia struktur języka i odkrywają zależności pomiędzy całymi kategoriami słów, na

¹ A. Kurzeja, *Dziecko w świecie bajek i baśni. Baśń i bajka - źródłem radości i zabawy*, w: B. Dymara (red.), *Dziecko w świecie zabawy. O kulturze, cechach i radościach ludycznej edukacji XVI tom serii: Nauczyciele - nauczycielom*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009, s. 157.

² Ibidem., s. 60.

³ B. Woynarowska, *Rozwój fizyczny dzieci i młodzieży*, op. cit., s. 7.

⁴ B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka, T. I*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 107.

przykład, przymiotnikami i przysłówkami (szczęśliwy i szczęśliwie, smutny i smutno) lub pomiędzy przymiotnikami i rzeczownikami (szczęśliwy i szczęście). Odtąd dziecko zaczyna rozumieć i potrafi tworzyć całe klasy nowych słów, co sprzyja gwałtownemu poszerzeniu zakresu ich znajomości⁵.

Między szóstym a jedenastym rokiem życia dzieci rozwijają też umiejętność opowiadania. Rozumienie i tworzenie opowiadań zależy nie tyle od wiedzy dziecka o rzeczywistości materialnej, ile od wiedzy o kontaktach międzyludzkich, właściwościach osobowych, oczekiwaniach ludzi, ich celach i wartościach, które motywują do działania. Opowiadania dzieci w szóstym roku życia posiadają wyraźną kompozycję: przedstawiają przebieg zdarzeń, zawierają zapowiedź rozwiązania akcji oraz opis tła akcji⁶.

Piaget uważał, że w tym okresie następuje zrozumienie przez dziecko podstawowych wzorców. Badacz twierdził, że nowa jakość dziecięcego uczenia się i rozumienia, która pojawia się w wieku około sześciu lub siedmiu lat, jest tak samo znacząca jak opanowana w wieku dwóch lat umiejętność posługiwania się symbolem. Nowe umiejętności obserwowane w wieku sześciu lub siedmiu lat są wynikiem drobnych zmian, jakie miały miejsce już w wieku przedszkolnym. W wieku wczesnoszkolnym dziecko, na podstawie własnych badań nad światem i interakcji z nim, odkrywa lub rozwija w sobie zestaw niezwykle silnych, abstrakcyjnych, ogólnych „reguł” lub „strategii” działania. Najistotniejszą ze wszystkich operacji jest zaś zrozumienie, że zarówno działania fizyczne, jak i umysłowe są odwracalne⁷.

Charakterystykę okresu między siódmym, a dziesiątym rokiem życia można przedstawić jako szczególnie korzystnego etapu w rozwoju motorycznym, nazywanego „pełnią dzieciństwa” lub etapem dziecka doskonałego”. Jest to czas, gdy dziecko wchodzi w stabilną fazę fizycznego rozwoju.

Rozszerza się znacznie zasób słownictwa, znajomość reguł gramatycznych, następuje zrozumienie podstawowych wzorców. Jest to okres operacji konkretnych, w którym dziecko posiada już zdolność posługiwania się logiką indukcyjną. Nieźle radzi sobie z rzeczami, które zna lub które widzi i którymi może manipulować. Zna się na rzeczach konkretnych, ale nie umie jeszcze sprawnie operować ideami i sytuacjami potencjalnie możliwymi.

Dojrzewanie centralnego układu nerwowego powoduje możliwość lepszej i dłuższej koncentracji uwagi. Dziecko zaczyna też mieć świadomość działania. Dochodzi do wzrostu pojemności pamięci, powiększania się wiedzy o przedmiotach, które próbuje

---

⁵ H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, op. cit., s. 267.

⁶ B. Harwas - Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka*, op. cit., s. 108.

⁷ H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, op. cit., s. 268.

zapamiętać, pojawienia się skutecznych strategii zapamiętywania, pojawienia się zdolności do myślenia o własnych procesach pamięciowych.

W okresie średniego dzieciństwa zaobserwować już można większą dojrzałość emocjonalną. Jest to etap w rozwoju dziecka, w którym następuje przejście od bezradności do niezależności i samowystarczalności. Dziecko zaczyna kontrolować swoje reakcje emocjonalne. Według J. Piageta, dzieci w okresie późnego dzieciństwa przechodzą dwa stadia rozwoju moralnego. Pierwszym jest trwające od 5 do 7 roku życia stadium realizmu moralnego, zaś drugim stadium relatywizmu moralnego, które trwa od około 8 do 11 roku życia.

Obecność bajek w ofercie współczesnych mediów

We współczesnej telewizji emitowanych jest wiele bajek dla dzieci. Telewizyjna oferta bajek dla dzieci jest niezwykle różnorodna i bardzo bogata. Ilość stacji telewizyjnych, która je emituje, włącznie ze stacjami adresowanymi wyłącznie dla dzieci sprawia, że bajki są istotnie wyświetlane przez cały dzień. Sytuacja taka stanowi ogromny kontrast w ofertą bajek telewizyjnych dla dzieci dostępną przed transformacją ustrojową, kiedy najmłodszy mieli możliwość oglądania jedynie Wieczorynki oraz niekiedy bajki w niedzielny poranek.

Specjalnie dla dzieci tworzone są również stacje radiowe. Jedną z nich jest Radio Bajka, emitująca słuchowiska dla najmłodszych. Wśród oferowanych przez nią bajek wymienić można: „Opowieści Pani Bajki”, „Kulfon na Posterunku”, „Bajki i wierszyki”.

W porównaniu z sytuacją, jaka miała miejsce w dwudziestym wieku, obecnie oferta bajek dla dzieci obecnych w mediach jest niezwykle bogata. W poprzednim stuleciu, telewizja miała w swoim programie dla dzieci wyłącznie wieczorynki, spośród których do najpopularniejszych należały: „Miś z okienka”, „Różne przygody Gąski Balbinki”, „Bolek i Lolek”, „Dziwne przygody Koziołka Matołka”, „Jacek i Agatka”, „Porwanie Baltazara Gąbki”, „Reksio”, „Zaczarowany ołówek”, „Bajki z mchu i paproci”, „Dziwny świat kota Filemona”, „Krecik”, „Makowa panienka”, „Piaskowy Dziadek”, „Przygody Misia Colargola”, „Przygody Misia Usztaka”, „Pszczółka Maja”, „Rozbójnik Rumcajs” oraz „Wyprawa Profesora Gąbki”.

Niekiedy pojawiały się też baśniowe słuchowiska radiowe dla dzieci. Znacznie uboższa była oferta wydawnicza, która w obejmowała przede wszystkim klasykę bajek – wznawiano tomiki Brzechwy i Tuwima, Janiny Porazińskiej, Wandy Chotomskiej, Kornela Makuszyńskiego, Jana Christiana Andersena, Charlesa Perrault, braci Grimm. Popularna była seria książeczek „Poczytaj mi mamo”. Wydawano również bajki Iwana Kryłowa.

Warstwa poznawcza i emocjonalna bajek

Analizując warstwę poznawczą i emocjonalną współczesnych bajek, podkreślić należy, że część z nich, podobnie jak bajki z dwudziestego wieku, spełnia wszelkie funkcje, które zaspokajają potrzeby dziecka w tym aspekcie. Pomagają one w rozumieniu świata,

adekwatnym do możliwości intelektualnych dziecka, budowaniu własnego obrazu poprzez identyfikację z bohaterem bajki i przejmowaniem od niego wzorców moralnych, sposobu myślenia oraz działania. Pobudzają one wyobraźnię i kształtują umiejętność współodczuwania emocji bajkowych postaci, uwrażliwiając na zło, niesprawiedliwość i ból.

Do takich opowieści należą na przykład bajki autorstwa Anny Onichimowskiej. Tytułowy bohater jej powieści dla dzieci – „Duch starej kamienicy” to duszek o niezwykłym, ludzkim imieniu – Maciek, który nosi wiele ludzkich cech. Nęka go reumatyzm, choruje na anginę, czasem boli go gardło albo miewa zapalenie spojówek. Marzy o tym, żeby go ktoś polubił, chciałby móc się do kogoś przytulić. Jest sympatyczny i przyjazny. Przydarza mu się mnóstwo zabawnych historii. Maciek idealnie wpisuje się w świat, w którym realność przemieszana jest z fantastyką. Autorka za pomocą wykorzystania mechanizmu komizmu wynikającego z zaskakiwania dziwności zjawisk, zbudowała w swojej książce rzeczywistość przyjazną, w której każdy może poczuć się dobrze i bezpiecznie, a burze i zagrożenia są jedynie przelotne.

Sytuacja opowiadana w tej bajce często bliska jest sytuacji małego czytelnika. Dzięki temu niesie mu pocieszenie, pokazując, że inni mają takie same problemy jak ono i też muszą się z nimi zmierzyć, przeżywają podobne emocje, nawet te negatywne – boją się i płaczą.

Wyśmienitym przykładem bajki, która redukuje lęk są opowieści o ryjówce Florce autorstwa Roksany Jędrzejewskiej – Wróbel. Główna bohaterka bajeczki „Florka – z pamiętnika ryjówki” w zeszyte otrzymanym w prezencie od taty prowadzi zapiski dotyczące wszystkich ważnych dla niej spraw, choć dopiero niedawno nauczyła się pisać i czytać. W swoich notatkach opowiada z punktu małego zwierzątka, które przyjmuje punkt sposób myślenia dziecka. Porusza też tematy dla dziecka interesujące – o wysychającej kałuży, która jest dla niej kurczącym się jeziorkiem wypijanym przez spragnionego potwora, o przyjaźni z własnym cieniem, o planach wyjęcia baterii z wszystkich domowych zegarków, aby pomóc w ten sposób zabieganym rodzicom. Gdy śni jej się nocny koszmar, snuje rozmyślenia o tym, gdzie się przebywa w czasie snu. Zastanawia się, kto jest właścicielem nieba. Jak dziecko jest szczerą w okazywaniu emocji, obserwuje, poznaje, zadaje pytania i potrafi cieszyć się każdym dniem.

W bajkach ważne jest również to, że dzięki nim dziecko, które boi się jakiejś sytuacji, stopniowo z nią oszwajane właśnie przez bajkę, zaczyna się przyzwyczajać i mniej bać. W psychologii, taka technika nazywa się desensytyzacją, bądź odwrażliwianiem.

Podkreślić jednak należy, że wiele współczesnych bajek nie zaspokaja potrzeb poznawczych i emocjonalnych dzieci. Dotyczy to przede wszystkim bajek telewizyjnych. Najczęściej nie występuje w nich wyraźna granica między dobrem a złem. Postacie pozytywne walczą za pomocą takich samych narzędzi, co postacie negatywne, zaś dziecko otrzymuje informacje, że można się źle zachowywać i dostać za to nagrodę. Wiele takich

bajek nie zawiera żadnego morału. Nie uczą one zachowań prospołecznych, budowania pozytywnych relacji oraz pozytywnego nastawienia do ludzi.

Do takich szkodliwych bajek zaliczyć można amerykański serial animowany „Atomówki”. Jego bohaterkami są dziewczynki, które dzięki specjalnym mocom mają walczyć z przestępczością, ratować ludzi w obliczu katastrof czy kataklizmów oraz bronić przed napadem kosmitów i potworów. Bohaterki cechuje potężna siła, superszybkość, potrafią latać, strzelać z oczu laserem, miotać piorunami, zmniejszać się oraz atakować wspólnie, tworząc tak zwany „czarny kwiat rozpacz”. Bywa, że dziewczynki straszą się nawzajem i wyśmiewają. Ponadto w bajce występują też postacie zwane Super Mocnymi Chłopakami. Również dysponują dużą mocą, a przy tym nie chodzą do szkoły, kradną, rysują spray`em w niedozwolonych miejscach. Super Mocne Chłopaki zyskali wielką popularność wśród chłopców.

Jak podkreśla M. Guziak-Nowak: „Niewłaściwe są też te filmy, które wywołują bardzo silne emocje, szczególnie te negatywne. Dzisiaj coraz częściej dzieci są tymi negatywnymi emocjami przeciążone, co może skutkować nadpobudliwością, impulsywnym zachowaniem, rozchwianiem emocjonalnym, a nawet poczuciem lęku i koszmarami nocnymi.

Znając typy, konstrukcję i funkcje bajek dla dzieci wyróżniłabym też bajki terapeutyczne. Po przeanalizowaniu pojęcia bajki przyjąłabym, że jest to termin określający grupę utworów dla dzieci, fantastycznych opowiadań o ludziach i zwierzętach w XXI wieku. Fantastyka bajek polega przy tym na wprowadzaniu w życie ludzkie magicznych, nadprzyrodzonych, choć nie religijnych czynników, które traktowane są na tej samej płaszczyźnie, co realne wydarzenia. Szczególnie istotne w bajkach są przygody bohatera oraz wprowadzenie cechy cudowności. Bajki wzbogacają doświadczenie wewnętrzne dziecka poprzez docieranie do sfery nieświadomej. Wspomagają jego rozwój, socjalizację i determinują wiele przydatnych dla niego odkryć oraz umiejętności. Szczególnym rodzajem bajek są bajki terapeutyczne, wykorzystywane między innymi w terapii i profilaktyce lęków dziecka. Zasadniczą cechą bajki terapeutycznej jest to, że główny bohater znajdując się w trudnej sytuacji, poszukuje rozwiązania. Dziecko zaś utożsamia się z głównym bohaterem. Wśród bajek terapeutycznych wyróżnić można bajki relaksacyjne, psychoedukacyjne i psychoterapeutyczne. Bajki terapeutyczne zaspokajają potrzeby dziecka, które znajduje się w trudnej dla niego sytuacji, dowartościowują je, przekazują wsparcie przez akceptację, zrozumienie, nadzieję, przyjaźń, budowanie pozytywnych emocji przez postacie bajkowe oraz przekazują odpowiedni zasób wiedzy na temat sytuacji, która generuje lęk, ukazać różnorodne sposoby radzenia sobie ze stresem.

Stymulujący wpływ tekstów kultury, określanych pojęciem bajki, na psychikę, intelekt, kompetencje emocjonalne, społeczne i moralne dziecka w okresie wczesnoszkolnym jest bardzo istotny.

Jednym z motywów, jaki skłonił mnie do podzielenia się moimi spostrzeżeniami o wpływie bajek dla najmłodszych jest fakt, że sama jestem matką syna w okresie wczesnoszkolnym, zatem zagadnienie stymulacji dziecka w tym wieku jest mi szczególnie bliskie.

Obecności bajek w ofercie współczesnych mediów, warstwa poznawcza i emocjonalna bajek oraz wychowanie przez bajkę na podstawie wybranych motywów jest dość bogata. Przeprowadzone badania dowiodły, że bajki z dwudziestego pierwszego wieku, spełniają wszelkie funkcje, które zaspokajają potrzeby dziecka w tym aspekcie. Pomagają one w rozumieniu świata, adekwatnym do możliwości intelektualnych dziecka, budowaniu własnego obrazu poprzez identyfikację z bohaterem bajki i przejmowaniem od niego wzorców moralnych, sposobu myślenia oraz działania. Pobudzają one wyobraźnię i kształtują umiejętność współodczuwania emocji bajkowych postaci, uwrażliwiają na zło, niesprawiedliwość i ból. Fantastyka w bajce nie jest celem, lecz środkiem do ukazania problematyki rzeczywistości, zaś na pierwszy plan wysuwa się problematyka rzeczywistości – zagadnienie dydaktyczne, takie jak spełnianie dobrych uczynków, problematyka ciepła domu rodzinnego. Bajki pozwalają też dziecku przezwyciężyć egocentryczny sposób myślenia. Przekazują wiedzę dotyczącą kultury, historii i geografii. Rozwijają wyobraźnię, ćwiczą koncentrację, wzbogacają słownictwo, uczą samodzielnego rozwiązywania problemów, wyciągania wniosków i dostrzegania związków przyczynowo - skutkowych.

Są niezwykle cenne dla wspomagania prawidłowego rozwoju dziecka w wieku wczesnoszkolnym. Bajki rozszerzają też świat myśli dziecka, oferują mu przeżycia, jakich do tej pory nie zaznało w świecie zabaw, umożliwiają mu zdobycie wiedzy o rzeczach nieznanach, Właściwie dobrane bajki rozszerzają niestychanie zakres doświadczeń dziecka. I choć chodzi tu o doświadczenia fikcyjne, są one bardzo kształcące i potrzebne dla pełnego rozwoju duchowego dziecka.

Bajki i baśnie od zawsze były chętnie słuchane przez dzieci oraz opowiadane im i czytane przez rodziców. Stanowią one pierwsze lektury w życiu dziecka, niejednokrotnie rozbudzając na całe życie jego zainteresowania czytelnicze.

Badania psychologiczne i pedagogiczne dowiodły, że lektura baśni i bajek pełni niezwykle istotną funkcję w życiu dziecka, przyczyniając się do jego wszechstronnego rozwoju.

Celem niniejszego artykułu było ukazanie, w jaki sposób bajka w XXI wieku stymuluje rozwój dziecka w wieku wczesnoszkolnym, między siódmym i dziesiątym rokiem życia. Baśnie i bajki wspomagają jego rozwój, socjalizację i determinują wiele przydatnych dla niego odkryć oraz umiejętności. Zawierają symbole, które w psychice dziecka odgrywają rolę terapeutyczną. Pozwalają na identyfikowanie się z bohaterem i przeżywanie wraz z nim przygód. Wzbogacają doświadczenie wewnętrzne dziecka i opisują jego stany psychiczne za pomocą obrazów. Stanowią sposób samopoznania oraz sprzyjają

rozwiązywaniu głębokich wewnętrznych konfliktów. Pomagają kształtować własną tożsamość, rozwijają wrażliwość literacką i przygotowują do odbioru innych dzieł literatury.

Pełnią również funkcje wychowawcze. W sposób wielostronny oddziałują na rozwój dziecka. Surowy porządek moralny, jaki panuje w fantastycznym świecie, ma za zadanie porządkować dziecięcy obraz świata rzeczywistego, w którym dziecko nie zawsze obserwuje przestrzeganie reguł tego porządku. Baśń i bajka umacniają wiarę dziecka w dobro, sprawiedliwość i sens poświęcenia. Dobitnie przedstawiają problem dobra i zła. W dramatycznej akcji prezentują takie wartości jak: dobroć, pracowitość, odwaga, ale i chciwość, skąpstwo, tchórzostwo, lenistwo. Sprawiają, że dziecko doznaje wzruszenia i każą mu stanąć po stronie pozytywnych wartości moralnych. Dostarczają mu wzorów etycznego postępowania, życia zgodnego z moralnymi ideałami oraz z samym sobą.

Pierwsze zetknięcie się przez dziecko z cudzym losem poprzez sztukę, rozwija jego uczucia, uszlachetnia je, wyprowadza z ciasnego kręgu własnego „ja”, odrywa od myślenia wyłącznie o sobie samym. Natomiast dobre zakończenie baśni utwierdza w dziecku wiarę w sprawiedliwość i zwycięstwo słusznej sprawy.

Dzięki baśni dziecko uruchamia wyobraźnię, wyzwala emocje, kształtuje swoją wrażliwość i intensywnie przeżywa pewne doznania. Stymuluje to empatię wobec tego, co czują inni ludzie, rośliny i zwierzęta. Baśń uczy je uświadamiać sobie własne uczucia, nazywać je i wyrażać. To z kolei jest niezwykle istotne w procesie komunikowania się z innymi i radzenia sobie z własnymi emocjami. Poprzez swoją symbolikę, cudowność, wyzwalanie uczuć i wyobrażeń oraz poetyckość zawartą w jej walorach, baśń buduje psychologiczne zasoby dziecka. Harmonia baśni zaś, schemat i język utworu uwrażliwiają dziecko na walory estetyczne.

Literatura

Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004.

Harwas - Napierała B., Trempała J., *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka, T. I* Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

Kurzeja A., *Dziecko w świecie bajek i baśni. Baśń i bajka – źródłem radości i zabawy*, w: B. Dymara (red.), *Dziecko w świecie zabawy. O kulturze, cechach i radościach ludycznej edukacji XVI tom serii: Nauczyciele – nauczycielom*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009.

B. Woynarowska, *Rozwój fizyczny dzieci i młodzieży*, w: K. Kubicka, W. Kawalec (red.), *Pediatrica*, Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, Warszawa 2000.